

БӨЛІМ: ЖАЛПЫ РУБРИКА

Қазақ тарихындағы билердің мұрасы

ЖАРИЯЛАНДЫ
17.01.2025СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/175035/>

Студент: **Сатек Гулжан** Мд-24-9К тобы

Жетекші: **Гафур Мухлиса Бахадурқызы**

Қазақстан тарихы

Оңтүстік Қазақстан Гуманитарлық-Экономикалық колледжі

Аннотация

Қазақ билерінің қоғамдағы мәдени, рухани қызметі және олардың атқаратын рөлі мен мәдени мұрасы жайлы мәліметтерді қарастырады.

Аннотация

В нем рассматривается информация о культурной, духовной деятельности казахских биев в обществе, их роли и культурном наследии.

Annotation

It considers information about the cultural, spiritual activities of Kazakh biys in society and their role and cultural heritage.

Зерттеу жұмысының өзектілігі: Қазақ қоғамындағы билік қатынастарының ерекшеліктерін ой елегінен өткізе отырып және оны егжей -тегжей талдау арқылы билердің рөлі мен мәдени мұрасы айқындай аламыз. Билер қазақ қоғамында әрқашанда маңызды мәселелерді шеше отырып тарих сахнасынан өшірілмеді. Рухани мәдени құндылықтарын қайта жаңғырту. Жұрт басына ауыр күн туғанда қазақ билері жұлдыздай жарқырап, құрып кете жаздаған елдің басын

біріктіріп, тәуелсіздігіміздің сақтауда ұлы сол жандардың асқан зор күш әрекеті ерекше маңызға ие.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Билердің өмірі , қызметі даналықтары және олардың мұрасы жайлы деректерді талдау және терең зерттеу

Зерттеу жұмысының міндеттері:

1. **Билердің атқаратын қызметтері туралы деректерді талдау**
2. **Қазақ қоғамындағы билердің рөлі мен мәдени мұрасы жайлы зерттеу жұмыстарын жүргізу**
3. **Төле , Қазыбек , Әйтеке билердің қазақ тарихында алатын орнына сипатама беру.**

Зерттелуі: Белгілі ғалым М.Әбілұлының «Билер поэзиясы» деп аталатын кітабында атақты билер Төле бидің, Қазыбек, Әйтеке бидің, Мөңке бидің толғаулары мен өлеңдері туралы ғылым тұжырымдама жасаған. М.Әбілұлы ғасырда өмір сүрген Асан жарау мен Қазтуған жараудың толғауларындағы діни көзқарастар жөнінде де қозғайды.

Т. Дарабай, М. Ахметов «Билер сөзі – киелі» кітабында Сыр елінен шыққан билер құрастырылып жазылған кітап. Тың толықтырылған еңбекте Әйтеке, Досбол, Балаби, Тұрсынбай, Торғай, Мәмбет, Кетебай бсқа да билер жайлы әңгіме қозғалып, олардың ел алдындағы еңбектері, билік, халық аузындағы қалаған қаннаты сөздер, өмір жолдары, ата-тек шежіресі қамтыған және мұрағат деректеріндегі мәліметтер келтірілген.

Сейтжан Мейрам Болатұлы «Қазақ би шешендер асыл мұрасы» атты мақаласында Шешендік – тек тарихи құбылыс қана емес, түрлі тарихи қиын кезеңдерде шешендердің қоғамға қызмет еткендігі жөніндегі деректер келтіреді.

Қолданылған әдістер :

Мақала билердің өмір баян мен шығармасын рөлін талдау кезінде биографиялық тарихи зерттелу әдісі қолданылды. 18-19 ғасырдағы саяси және әлеуметтік жағдайда сипатау барысында абстракциялық әдіс

арқылы билердің еңбектері және олардың ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы қарастырылады.

Жоспар:

1. Билер дегеніміз кімдер және олардың атқаратын қызметі
2. Қазақ қоғамындағы билердің рөлі мен мәдени мұрасы
3. Төле би ,Қазыбек би Әйтеке билердің қазақ тарихында алатын орны.
4. Қорытынды
5. Пайдаланылған әдебиеттер

Негізгі бөлім

1. Әр халықтың мемлекет тарихында маңызды рөл атқарған тұлғалары бар. Қазақтың ұлы билері-қазақ тайпаларының дамуы мен бірлігіне елеулі үлес қосқан сот және саяси қайраткерлер. Олар адамдарды бірлік пен бірлікке шақырды, рудың мүдделерін қорғады, шешендік пен даналыққа ие болды. . Би мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатын құрды.

Қазақтарда би деген кім? XIV-XVIII ғасырлар аралығында қазақ қоғамындағы судьялардың рөлін бии атқарды. Ежелгі түркі тілінен аударғанда » би «»білу», «өңдеу» дегенді білдіреді. Қазақ тілінен аударғанда — «халық сайлаған судья». Академик, тарихшы және шығыстанушы Василий Бартольд «би» сөзі түріктің «бек» сөзімен байланысты және араб-парсы тіліне «Әмір», яғни «Лорд», «бастық» деп жауап береді. Бұл атаққа халық арасында беделі бар, шешен, құқық нормаларын білетін адам ие болды. Би-ханнан кейінгі екінші адам, оның пікірін билеуші тыңдады. Сонымен бірге ол әкімшілік тұлға, судья, әскери басшы және дала ақсүйектерінің өкілі. Шыңғыс хан сотында да қызметте 11 би-кеңесші болған. Бии не істеді? Қазақ ұлыстарының биі ерекше құқықтарға ие болды. Оларға бағынышты рулар шегінде тек хандар мен билер әкімшілік, сот және әскери билікке ие болды.. Би мемлекет институты мен тайпалар, халық пен саяси билік арасындағы байланыс

қызметін атқарды. Олар сот дауларын шешіп, жауларға қарсы күресте қазақ руларын біріктірді.

Тәуке ханның басқаруымен би «Жеті жарғы» заңдар жинағының жоғарғы заң шығару кеңесіне кірді. Соттар ашық болды. Тыңдауды бастамас бұрын би татуласуды ұсынды. Бас тартылған жағдайда сот басталды. Талапкер мен жауапкердің туыстары, әйелдер, балалар мен жындылар куә бола алмады. Егер Тараптардың бірі бұл шешімді әділетсіз деп санаса, оған басқа билерден немесе хан Сотынан шағымдануға болады. Тарихшы және фольклортанушы Шоқан Уәлиханов «алты қаланың елі. Ыстықкөл саяхат күнделігі» билер соттары формальдылық пен бюрократиялық кідірістерден айырылғанын атап өтті. Барлығы сол жерде шешілді. Би атағын мұрагерлікке беру заңдылық емес еді. Бұл бияның ұлы бұл үшін қажетті беделге ие болған жағдайда ғана мүмкін болды. Сот билігі мемлекеттілік институтынан бұрын пайда болды, деп жазады заң ғылымдарының докторы, профессор Савелий Фукс. Билердің сөзсіз беделі сот шешімдерін орындаудың кепілі болды. Қазақ биілердің ішінде шешендері болды. Қажетті сөздерді таба білу ең қиын даулы жағдайларды шешуге және соғысушы тараптарды тыныштандыруға мүмкіндік берді. Сот істерінде би айыптаушылар да, қорғаушылар да болды. Мұндай адамдар туралы даңқ қазақ жеріне тез тарады. Билер соты қазақтар көмек сұраған негізгі орган болды. Шешімдер жазбаша дайындықсыз көпшілік алдында қабылданды.

2. Қазақ даласындағы құқықтық ережелердің қолданылу тарихы тереңде жатыр және оның өзіндік қайталанбас ерекшеліктері бар. Онда туындаған әдет-ғұрып нормалары ұлттық сана-сезімнің көрінісі әрі құқықтық мәдениеттің іргетасы. Қазақтарға ар-ождан қашанда қымбат, «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген сөзге бас иген. Қазақтың әдет-ғұрып нормалары адамгершілік қасиеттерге тұнып тұруы да сондықтан. Бір сөзбен айтсақ, көшпелі қазақтардың құқықтық мәдениеті халықтың болмысы мен тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық салт-санасына лайық еді. Яғни, әдет-ғұрып нормалары ұлттық болмыстың туындысы болды.

Сан ғасырлар бойына қазақ халқының қоғамдық өмірінде әділеттілікті сақтау мен құқықтық қатынастарды дамытуда, құқықтық-саяси сана мен мәдениеттің дамуына от ауызды, орақ тілді билер белсенді ықпал етті. Шын мәніндегі би атанған кісілер – қазақ халқының тарихында қайталанбас ерекше, біртуар тарихи тұлғалар, өз заманында халық би деп танығандар – шешендігі мен әділдігі зор қоғам қайраткерлері еді.

Хандықтағы билер кеңесінің беделі күшті болғаны соншалық, хандар кеңестің келісімі мен қолдауынсыз мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шеше алмаған. Ханның қолында негізінен атқарушы билік шоғырланса, заң шығарушылық қызмет пен сот билігін билер кеңесі атқарған. Қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын қарастырған зерттеушілердің көбісі билер институтын хандық және сұлтандық институттардан кейінгі үшінші орынға қояды.

Билер кеңесі ханның қызметіндегі кейбір мәселелер бойынша таласқа түсіп, оны қайта қарауға құқылы болды. Дәстүр бойынша хандық билік мұрагерлік жолмен беріліп отырса да (оның өзінде халық ақ киізге көтеріп сайлауы тиіс), мемлекеттік маңызды мәселелер билер кеңесісіз шешілмеген. Біз бұдан қазақ даласында атам заманнан ақ билік бөлінісі принципін болғанын көреміз.

Қазақ билерінің өзіне тән ерекшелігі мен басқа халықтарда кездеспейтін қасиеті – дау-жанжалдарды мағыналы, шешендік сөздермен шешуі. Мұны қазақ халқына тән феномен деп бағалауымыз қажет. Арнайы том-том болып жазылған кодекстерге, толып жатқан құқықтық-нормативтік актілерге сүйенбей-ақ, өз орнымен қисынды айтылған бір сөзбен дауды тоқтатуды қалыптастырған қазақ ұлты сөз мағынасына, оның шексіз мүмкіндігіне ертеден-ақ назар аударған. «Қап салмағы дәнінде, сөз салмағы мәнінде» деп білетін билер әділдікті шешендікпен ұштастырып, елдің қамын жеген. Алты алаштың да бүтіндігін, татулығы мен басының амандығын тілеп, сол үшін еңбектенді.

Тарихи деректерге сүйене отырып, зерттеушілер қазақ билерінің іс қарауы қоғамдық іс-шара ретінде қаралып, қандай дау болса да билердің

шешімі бүкіл жұртшылықты қанағаттандырғанын көрсетеді. Жалпытанылған пікір бойынша билер сотының мынадай қайталанбас ерекшеліктері болған:

1) қылмыстық жауапкершілікке тарту 13 жастан бастап жүзеге асқан. Қазақтардың арасында «он үште отау иесі» деген ұғым қалыптасқан.

2) билер институтының қоғамдық қызметі мен құқықтық бағыт-бағдарын айқындауда өзіндік дала конституциясы ретінде танылған «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Жеті жарғы» құқықтық ережелері құнды болды. Егер де даулы істерді қарау барысында шешім шығаруға қатысты мәселелер осы аталған заңдарында қаралған болса, онда соларда көрсетілген ережелерге сүйенген.

Ол туралы ұлы Абай өзінің үшінші қара сөзінде: «...Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күл төбенің басында күнде кеңес» болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендікпенен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына тартымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек еді, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ. Бұрынғы қазақ жайын білетін жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» – деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз. Өйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден толымды-білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе, жаманшылығы әшкере болғандықтан түссе, әйтпесе түспесе» – деуі көп нәрсені аңғартады.

Қазақ қоғамын саяси басқару мен сот жүйесін модернизациялаудың жемісті болуы – саяси реформалардың бұрынғы қалыптасқан саяси дәстүрлермен, қоғамдық құндылықтармен сабақтасуына тығыз байланысты екендігін Абай тәжірибелі саясаттанушыға тән көрегендікпен ашып көрсетеді. Қазір Қазақстан Республикасы құқықтық мемлекет құру жолына түскенде осы мәселе қайтадан алдымыздан

шығып отыр: сот судьяларын өмір бойына тағайындау өзекті болып отыр.

3) Сонымен қатар, билер сотының шешімі әрқашан да әділеттікке негізделіп, олардың кескен үкімдері мен шешкен даулары өзіндік құқықтық норма сипатына ие болған. Сол арқылы жаңадан туындаған дау-жанжалды, нақты бір қиын істі шешкен ереже, қағида, нақыл сөздер норма, сот прецеденті ретінде ел арасына тарап, келешекте орын алған ұқсас сот істерінде, дау-жанжалдар туындағанда қолданылған. «Кезінде осындай дауды Едіге би былай шешкен екен, мұндай дауға қатысты Төле бидің мынадай шешімі болған» деген сияқты, немесе қандай да бір рудағы ерекше әдіс-тәсіл арқылы әділ шешілген даулы прецеденттердің тәжірибесін келтіре отырып, дәстүр сабақтастығы негізінде әділетті шешімдер шығарылған. Сондықтан да, қазақ билерінің адал қызметіне арқау болған прецедент ұғымының мәнін ашып, арнайы тоқтала кеткеніміз жөн. Бүгінгі күні прецеденттік құқық шеңберінде екі түрлі бұтақ қалыптасқан: жалпы құқық және әділет құқығы. Мінеки, көріп отырғанымыздай, қазіргі кезде құқықтық мемлекет деп танылған батыстық елдердің қолданып жүрген сот прецеденті ұғымын қазақ билері өз заманында түрлі дауларды шешуде шебер пайдалана білген.

4) Егер бидің шешіміне тек бір тарап қана разы болса, онда істің әділетсіз шешілгені, мұндай келеңсіз жағдай бидің беделін түсірген. Болашақта мұндай сыңаржақ шешімді билерге дауласқан адамдар іс қарауға өтініш бермеген. Соның нәтижесінде билердің әділ шешім шығаруға деген жауапкершілігі мен кәсіби мүдделігі артқан, оған қоса мұндай жағдайда жарыспалылық ұстанымы бойынша кәсіби тұрғыдағы әділ бәсекелестіктің орнайтыны да сөзсіз.

5) қазақ билерінің билік айтуы, іс қарауы көпшілікке ашық, жария түрде өткен. Соның арқасында әділ сот ісінің барлық оқиғалары: дауласушы тараптарың пікірталасы, тартқан куәгерлері мен келтірген дәлелдеулері істі талқылауға қатысушы барша халыққа құпия болмаған, яғни, кез-келген даулы істі құпия қарауға тыйым салынған. Қазіргі кезде қол жеткізуге талпынып жүрген транспаренттілік, яғни, ашықтық, мөлдірлік деген қасиеттер билер сотына тән болған. Мұның бәрі далалық

демократияның, жариялылықтың, тең құқықтық пен сөз бостандығының да көрінісі. Тіптен, соңғы сөз айтуға мүмкіндік берген «дат» ұғымының да құқықтық қуаты зор болған.

6) қазақ билері дауласушы тараптардың қалауларына сай, өзара келісім бойынша сайланған. Ал егер де істі қараушы би тек бір ғана тараптың қалауымен таңдалса, оның шығарған билігі әділ деп саналмаған. Мұндай жағдайда іс қайта қаралатын болған. Өзара консенсус арқылы таңдалған би «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген ұстанымға берік болып, сол арқылы сотта ұтылғандардың өзі шығарылған үкімнің әділдігіне ешбір күмәнсіз болған, себебі билік айтушы биді өзі қалап, оған билік айтуға құқық береді. Бұл дегеніміз қазақ қоғамында таңдау құқығының еркін қолданыста болғанын айғақтайды.

7) билер сотында апелляциялық құқық та сақталған, мысалы, дауласушы тараптар бидің айтқан билігіне риза болмаса, шағым беруге құқылы. Сонымен қатар, билер сотында ант беру рәсімі жүргізіліп, барлық қаралған істер бойынша қорғаушылар қатысқан.

Белгілі заңгер С. Зимановтың көрсетуінше, қорғаушы болуға Тәуке ханның «Жеті Жарғысының» талаптары барлық ниет білдірген адамдарды қатыстырған. Қорғаушылар барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, айыпкерді қорғау құқығына ие. Егер қаралған іс бойынша куәгер болатын адамдар жоқ болса, ант, яғни жан беру рәсімі іске асырылады. Жан беруге дауласушылардың құқы жоқ. Айып тағылған адам үшін аймаққа, руға, елге танымал адамның оның кінәсіздігін көрсетіп, өз атынан ара түсуі және қорғауы. Жан беру рәсіміне беделсіз, елге танымал емес адамдар жіберілмейді. Себебі сенімсіз адамдардың жан беруі әділетсіз билік шығаруға жол ашуы әбден мүмкін.

«Жеті Жарғыға» сай қазақ билері құқық бұзушыларға жаза белгілеуді жасаған қылмыстың ауырлығы мен қауіптілігіне байланысты жан жазасы, мал жазасы, ар жазасы деп белгілеген. Жан жазасы атынан көрініп тұрғандай, қылмыскер өлім жазасына кесіледі, бұл «қанға қан, жанға жан» ұстанымының жүзеге асу көрінісі. Сонымен қатар, көтеріліс жасап,

бүлік шығарғандар, еліне опасыздық жасағандар өлім жазасына кесілген. Үкім түрлі жолдармен орындалған (ат құйрығына байлап жіберу, садақпен ату, арқанмен қылқындырып өлтіру т.б.).

Ар жазасына келсек, ол негізінен адамның абырой-намысына тиетін, немесе оғаш қылықтар жасағандарды халық алдында ұялтып, өзгелерге сабақ ретінде қолданылған. Мысалы ата-анаға, қарияларға тіл тигізіп, қол көтергендер, түрлі оспадар іс-әрекетке барғандар т.б. Ар жазасы масқаралау және елден қуу арқылы орындалған. Масқаралау үшін айыпты адамның мойнына құрым киіз ілініп, бетіне күйе жағып, есекке немесе өгізге теріс қаратып мінгізіп, ауылды айналдыра алып жүреді. Ол елге мазақ болып, қарабет атанады. Осылайша, айыптыны ел алдында ұялтып қана қоймай, одан екінші рет нашар қылыққа бармайтыны туралы уәде алынады, халық алдында кешірім сұратады. Ал елден қуылу қазақтар үшін тіптен ауыр жаза болған. Жазаның бұл түрі аз қолданылған.

Билер құн дауларын негізінен «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысын» басшылыққа ала отырып шешкен. Осы жерде аталған заң жинақтарында адам өліміне немесе тәнге жарақат салғаны үшін қандай жазалар белгілегеніне қысқаша тоқталғанымыз жөн сияқты. Дәстүрлі қазақ қоғамы туралы зерттеуінде А.И.Левшин «Жеті Жарғыға» сілтеме жасай отырып, «жанға жан, қанға қан» ұстанымы бойынша өлген адамның туыстары кісі өлтірушіні өлтіруге құқылы, ал қолын, аяғын, құлағын кескендердің сондай дене мүшелерін шауып тастауына құқығы бар екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, мұндай қанды жазалар айыптаушылардың келісімі бойынша бидің шешімімен жұмсартылып, айыпты жасаған қылмысы үшін белгіленген құн төлеу арқылы жазасын өтейді. Құн төлеу арқылы кісі өлтіруші өзінің өмірін сақтап қалады, яғни, ер адам үшін 1000 қой, әйел үшін 500 қой төлеуі тиіс. Басқа біреуге дене жарақатын салғаны үшін немесе қандай-да бір дене мүшесін шауып тастағаны үшін белгілі бір мал санын төлеуі тиіс. Бас бармақ 100 қой тұрса, кішкене саусақ 20 қой тұрады, және сол сияқты...

Жоғарыда айтылғандардан қазақтар гендерлік сипатта немесе әлеуметтік жіктелу тұрғысынан адамдарды алалап, дискриминациялаған деген жаңсақ пікір туындамауы тиіс. Ер адам мен әйелдерге ерекше құнның белгіленуін саяси және демографиялық мәні зор стратегиялық қажеттілікпен түсіндіруге болады. Еркектер үйдің қожайыны әрі асыраушысы, елдің қорғаушысы. Жаугершілікті көп көрген қазақ қоғамы ер адамға ел қорғаушы деп қараған, соғыстарда еркек кіндіктілер көп қырылатын еді. Сәйкесінше, қоғамдағы демографиялық тепе-теңдік бұзылып, әйелдердің үлес салмағы басым болған. Осының барлығы құнның жынысқа қарай ерекше болуына ықпал еткен.

Осы жерде мәселені бір қайырып алсақ: отырықшы қоғамдардың саяси жүйесі негізінен таптық жіктелуге негізделсе, көшпелі қоғамдарда әлеуметтік жіктелу анағұрлым күрделі жүрген. Отырықшы қоғамдарда мемлекет белгілі бір таптардың түрлі мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жолында пайда болса, көшпелі қоғамдардағы мемлекет белгілі бір шаруашылық аумақты әлеуметтік-саяси қауымдастықтың бірлесе пайдалануы процесімен тікелей байланысты.

Сол сияқты, билер үкімімен ақ некені бұзғандар да қатаң жазаланған. Мысалы, бөтен біреудің әйелін күш қолдану арқылы еркісіз алып қашып кеткен болса, ондай басбұзар өлім жазасына кесілген. Күйеуі тарапынан рахымшылық болып, кешірім берген жағдайда құн төлеп өлім жазасынан құтыла алады. Керісінше болса, яғни әйелі өз еркімен күйеуінен қашып кетсе, сол қашып барған еркектің қолында қалатын болған. Бірақ та, әділдік үшін, істеген әрекеті үшін жаңа күйеу алғашқы күйеуге қалыңмалын төлеп, оған қоса қалың малсыз бір қыз беруге міндетті. Ерінің көзіне шөп салғаны үшін күйеуі әйелін өлтіруге құқығы болған.

Жеті атадан аспаған ру ішілік неке қию да өлім жазасын қолдануға себеп болған. Бұл сау да салауаты ұрпақ жалғастыру үшін аса қажет шарт: қазіргі медицина ғылымы туыс адамдар арасындағы некеден түрлі ауытқуларға душар болған сәбилер дүниеге келетінін дәлелдеді. Сол үшін қазақтар басқа жүзбен немесе жеті буыннан асқан ру-тайпалармен құдаласып, қызды алысқа ұзатты, алыстан қыз алып, дәстүр-салтын ғана

байытпай, құда-жегжаттық, нағашы-жиендік қарым-қатынастар арқылы халықтың ынтымағы артты. «Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық» деп арадағы сыйластық-татулық үзілмейтіндей желілер қалыптасты. Күйеуге шыққан қыз барған жеріне “тастай батып, судай сіңіп” кетуі үшін барлық жағдайлар жасалған. Алда жалда күйеуі өлсе, жесір қалған әйел күйеуінің бауырына, болмаса оның жақын ағайындарының біріне күйеуге шығуын қарастыратын әмеңгерлік заңы болды. Бұл жесір қалған әйелді жатқа жібермей, жетім қалған баланы өгейсітпей, күйеуінің туыстары арасында өсіп-өнуіне қолайлы психологиялық жағдай туғызды.

Мұның барлығынан отбасы институтының қазақтар үшін қымбат құндылық болғанын байқаймыз. Адамның әлеуметтенуі отбасынан басталып, жалпы қоғам мен рулық қауымдастық тарапынан қатты қадағаланды. Тегінде «Отан отбасынан басталады» деген аталы сөздің мағынасы өте терең...

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан ел болған соң, мал бағуға қатысты әртүрлі даулы жағдайлар болады. Малға қатысты қылмыстық құрамы бар әрекет – барымта. Бұл даулы мәселе де билер тарапынан әділ шешімін тауып отырған, барымта кезінде соққы бата тимесе, қате тиіп мерткікен, немесе құрбан болғандарға тиісті құн төленген, айыпты жақ ат-тон айыбын тартқан. Кейде қазіргідей прокуратура, ішкі істер органы, сот атқарушысы сияқты мемлекеттің бір орталыққа бағынған күштеу аппаратының болмауы себепті бидің шығарған шешімін айыпты тарап орындамаған жағдайда, оны жүзеге асыру құқығы талапкер жағына беріліп, жауап барымта жасауға рұқсат етілген, бұл қарымта қайтару. Көріп отырғанымыздай, қажет болғанда барымта жасау да заңды саналып, әдет-ғұрып заңдарымен тиімді реттелген.

Қазақ билерінің қоғамдағы әділеттілікті сақтаудағы қызметтерін ары қарай қарастыратын болсақ, заңгер-ғалым С. Созақбаевтың «Тәуке хан. Жеті жарғы» атты еңбегінде қазақ қоғамында даулы істің қаралуы екі сатыға бөлінгенін көрсетеді: біріншісі, екі дауласқан жақ билердің істі қарауына дейін, өзара келісім дауды шешуге қимыл-әрекет жасайды. Әдеттік құқықта оны «Бітім», «Береке», «Салауат» деп атаған.

Билердің қоғамдық қайраткерлігін көрсететін қасиеттерінің және біреуі – қазақ елінің дамуына кесірі тиетін салт-дәстүрлерді теріске шығаруы. «Өзі болған жігіттің түп атасын сұрама» деген қазақтың мақалы адамды шыққан тегіне, атақ беделіне қарап емес, жеке басының қадір-қасиетіне сәйкес бағалауды үндейді. Осылайша тәрбиелеу арқылы ағайынына ғана емес, еліне, кісіге ғана емес, халқына қамқор бола алатын азаматтардың қалыптасуына үміт артқан. Бұл азаматтың, жеке тұлғаның өзін толықтай жүзеге асыруына септігін тигізетін рухани ынталандырушы фактор.

Қазақтар еркін өмір сүрген халық. Бізде сөз бостандығы да болған, және де ол басты құндылық ретінде бағаланған: «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген аталы сөзге жүгінген халықпыз. Тіптен жаны қысылғанда ханның өзіне де «Дат, тақсыр!» – деп қарапайым адамдар да өз ойларын еркін білдіре алған. Қазіргі заманғы демократияның басты құндылығында – адам мен азаматтың саяси құқықтары мен бостандықтарында бұл аталған мәселелердің шоқтығы биік.

Қазақ қоғамының идеологиясын құруда, оның рухани салауаттығын арттыруда да билер жоғарыда аталған ұлттық этикалық және этнопсихологиялық түсініктерді ұлттық сана-сезім мен саяси мәдениет дәрежесіне жеткізуді мұрат еткен. Осылайша этикалық мәселелерді мемлекетке қызмет еткізуге талпыныс жасалған. Сол үшін де Қазақстандағы биліктің сипатын жақсы ұғыну үшін әуелі қазақтардың дәстүрлі саяси мәдениетін, құндылықтар сатысын, саяси дәстүрлерді және олардың қазіргі замандағы Қазақстан өміріндегі рөлін зерделеуіміз қажет.

Билеріміз қазақ елін асқақ мұраттарға жеткізуде ұлттық бірлікті көкседі. Ел билеушілердің бойында көсемдік пен имандылық қасиеттерді дамытарлықтай ақыл қосып, кәсіби заңгер әрі саясаткер ретінде ел басқаруды жетілдіру жолдарын іздестірді. Сол себепті билер қазақ жеріне қатер төнген заманда әскер басқару мүмкіндігін үш жүздің батырларының ішінен ретімен, алауыздық туғызбайтын етіп, алаламай, келісіп шешіп отырды.

Сондай-ақ билер әлеуметтік жағынан шығу тегіне қарамай, қараны да, төрені де ісіне, қабілетіне, азаматтығына сәйкес әділ бағалап, қолдау білдіргені белгілі. Билердің батасысыз хан тұқымынан емес Әбілқайыр мен Жолбарыс хан тағына отыра алмайтын еді. Билердің қолдауы болмағанда, кезінде ата-бабалары ел алыстатылған Күшік, Әбілмансұр, Барақ, т.б. қазақ арасында жеке бастарының батырлығымен ғана танымал тұлғалар бола алмас еді. Билердің әділдік бағалары, еңіреген ер, қас батыр екендіктерін тани білгендігі олардың елге танылуына жол ашты. Қазақ қоғамындағы билік иерархияларында алмағайып заман тұсында ру басына, ұлыс ұлықтығына текті әулеттен шыққаны бойынша емес, ерлігімен сын сағаттарда көзге түсіп, жанқиярлық көрсеткен батырларды қою билердің қолдауынсыз болмады. Сондай-ақ хандықта атқару кеңесі болған. Хандық өзінің атқару кеңесінде – билермен, қолбасы батырлармен, уәзірлер тобымен ақылдасып кезектегі істерді қалай атқаруды талқылаған. Бұл – қазіргі заманымызда жалпы қолданысқа ие болып отырған билік бөлінісінің, тепе-теңдік пен тежемелік принциптерінің, қоғамдық бақылаудың тағы бір көрінісі.

Ел еңсесі көтеріліп, бірігіп бас көтере бастаған қазақ жұрты ескі әдетімен билікке жармасып, жаға жыртысып, өзара ру-ру болып, кикілжіңге ұрынуы мүмкіндігі көрінген сәтте, билер оның алдын алу жағынан қамданып, көрегендік жасады. Мемлекеттік құрылымның қалыптасқан дәстүр бойынша бір орданы бір тұқымның ұрпақтарынан тараған сұлтан ғана билейтін қатып қалған қағиданы өзгертті. Ру, тайпалардың әлеуметтік-саяси басшылығы тек қана сұлтандардың билігі мен ықпалында кетпес үшін, олардың бегі, әскер басшысы, өз ұраны болды және де бұлардың әрқайсысы бөлек әлеуметтік топтардың өкілдерінен тағайындалды. Айталық, ұраны «Алла» қожадан, ұраны «Алаш» қарадан, ұраны «Арқар» төреден. Ел басқару жүйесіне енгізілген мұндай жаңалық өзгерістер билердің өзге халықтардың, мемлекеттердің саяси құрылымы жөнінде мағлұматы болып, соны өз елінің саяси ахуалын нығайтуға пайдалана білгендігін көрсетеді.

Мұндай өкілдіктің орын алу төркінінде ежелгі Греция, Рим, парсылар

мен үнділердің мемлекет құрылысында қатаң сақтап, қадағалап келген, яғни қоғамның үштік қауымын – абыздар, нояндар, кәсіпкерлердің қайсысын да басқару жүйесінен қағыс қалдырмай, ескеріп, билік тізгінінің бір жағын ұстатып отырған әлемдік тарихтағы үрдіс жатыр. Қазақ хандығының саясаткері болған билер елдің тұтастығын құрап тұрған әлеуметтік топтардың ерекшеліктерін ескермейінше, бас біріктірудің, ынтымақ табудың, бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарудың мүмкін емес екендігін уақытында аңғара білді.

3. Қазақ құқықтық мәдениеті туралы деректі және жазбаша материалдардың шектелуі оның тарихи бейнесін жаңғыртатын мәліметтерге қандай да бір сенімсіздік туғызбауға тиіс. Ақпаратты ұрпақтан-ұрпаққа берудің дәстүрлілігі мен бірегейлігін, сондай-ақ көшпелі қазақтардың тарихи шежіресін есте сақтауға табиғи бейілділігі мен бейімделуін есте ұстаған жөн. «Мен қазақтардың осы тарихи жадын әлі күнге дейін таң қалдырамын», — деп жазды халық психологиясының білгірі Г.Белгер. — Ғасырлар бойы жазудан, баспа тарихынан, мұрағаттан, сенімді ғылыми құжаттамадан айырылған көшпенділер ата-баба жадына, әке — шешесі бойынша асыл тұқымды ағашқа, отбасылық және туыстық байланыстар туралы білімге, дәстүрлерде, аңыздарда, астарлы әңгімелерде, фольклорда-батыр дастандарында-поэмалар мен өлеңдерде бекітілген ауызша шежіре-шежіреге ерекше мән берді. діни киссах-ертегілер және т. б. Олардың ішінде тарих, жан, халықтың менталитеті бар, ал қазақ мәдениетті, поэтикалық сөзбен тәрбиеленген, ол оның қаны мен тәніне енген, ол оның бағасын біледі, әрдайым ерекше, ысқыланбаған, мағынасы мен тұспалдары бар, орынды, дәл нысанаға түсетін, соғысатын, напікке шабыттандыратын, есте қаларлық сөзбен сүйсінеді, жартас жазуы сияқты. Бұл даңқты «хризостомдар» туралы сөз болғанда үнемі есте ұстаған жөн.

Ұлы қазақ даласы тарихи жадында әртүрлі уақытта судьялар мен трибуналар ретінде өзінің жеңістерімен және подіктерімен жарыс сот және саяси процестерінде және ру мен Отан мүдделерін қорғау аренасында танымал болған көптеген билердің есімдерін сақтайды. Үш

көрнекті бидің есімдерімен: Төле би, Қазыбек би және Әйтеке бидің есімдерімен тұтас дәуір — қазақ даласы тарихындағы және әдеттегідей құқықтық облыста ғана емес, жолақ байланысты. Олардың барлығы қазақтың мемлекет және сот қайраткерлері мен билігі болды. Төле бидің балаларына өзі туралы айтқан сөздері: «мен болсам халық үшін жүргенім үшін» — «мені халыққа қызмет ету үшін Жаратқан». Әйтеке би өз өмірін қорытындылады: «Өмірім өзгеникасы, өлімім ғана өзімдігі» — «менің өмірім халыққа тиесілі, ал менің өлімім ғана маған тиесілі». Бұл сөздер жалғыз емес идеялық көзқарасты білдіреді, олар Дала демократиясы мен заңдылықты «ежелгі түрде» бекіту кезеңдеріндегі билер билігі идеологиясының іргелі принципін білдіреді. «Үш би» дәуірі Қазақстан тарихындағы ең ауыр және жалпы кезеңдердің бірі болып саналады. Шығыс, жоңғар қалмақтарының жақсы ұйымдастырылған сыртқы топтарының Сібірден Қаратаудың оңтүстік жоталары мен Сыр-Дарья алқабына дейінгі кең кеңістікті алып жатқан немқұрайлы қазақ ауылдарына кенеттен басып кіруі Ұлы далаға нақты қауіп төндірді және оған «болу немесе болмау» мәселесі жаһандық маңызы бар мәселеге айналды. Бұл кезең Қазақстан тарихына «Ақтабан шұбырынды» — «қайғылы және жаппай қоныс аударған жылдар» ретінде енді. Дәл осы жылдары қоғамға бұрынғыдан да беделді және көрнекті қайраткерлер мен ұйымдастырушылар қажет болды. Олар бірінші болып: Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би болды және болды. Хан билігі, көрнекті әскери қолбасшылар (батырлар) және басқа да көптеген ықпалды билер қолдаған осы үш би халықтың жаппай азаттық қозғалысының басында тұрғаны, қазақтың бүкіл қоғамдық-саяси құрылымындағы билер билігінің ерекше беделі мен ерекше рөлі бірінші кезектегі маңызға ие болды. Олар Қазақстан тарихына «үш керемет би», «шабуылдар үшін би», «Үш пайғамбар» — «Үш пайғамбар» ретінде енді. Белгілі бір публицист бейнелі және орынды айтқандай, олар «қазақтардың тарихи санасында қасиетті орын ретінде, халық рухының ажырамас бірлігі ретінде, қазақтың рухани субстанциясының көрінісі ретінде қабылданады».

Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би үш қазақ жүзіндегі жоғарғы билер болды: Төле би аға жүзде, Қазыбек би Орта жүзде, Әйтеке би Кіші жүзде.

Тәуке хан өзінің билігін бүкіл Қазақстанға (XVIII ғасырдың бірінші ширегі) таратуға және Түркістан маңындағы халық съездерінің бірінде біріктіруші қозғалыстың басында тұруға тырысып, оларды ресми түрде мойындап, өз жүздерінде билеушілер деп жариялады. Бұл әр жүзде бір өршіл сұлтан емес, рулық бірлестіктерді басқарған және «кіші хандар» деп саналатын Шыңғыс ханның бірнеше ұрпағы болғанын ескерсек, бұл батыл тағайындау болды. Алайда, оларды жоғарғы билердің танымалдығы мен күшімен санау керек болды.

Төле би ежелгі қазақ этникалық бірлестігінен, ал Дулат ұрпағынан шыққан. Әр түрлі дереккөздерге сүйенсек, ол жас және соңғы жылдары Ташкент маңында, Қарақамыс, Ақбұрхан аудандарында туып-өскен. Оның тәрбиесі мен қалыптасуына Ұлы дала түріктерінің дүниетанымы мен мәдениетін сіңірген отбасылық дәстүр айтарлықтай әсер етті. Оның тегі аңызға айналған Майка биден, оның лайықты ұрпағы Бақтияр биден бастау алады, ол туралы халық: «Сөз бастап кетсе-шешен, ел бастап кетсе — көсем» — «сөйлей бастайды — трибуна, халықты басқара бастайды — басшы». Әкенің қалауы бойынша Төле бала бес жасынан бастап Дала өңірлерін аралап, алдымен әкесімен, содан кейін «қосшы бала» рөлінде — тәжірибелі би кезінде «приставный тәрбиеленуші» болды. Ол тез білім алып, халықтың тарихын, әдебиеті мен құқықтық мәдениетін игеруде ерте жетілгендігін көрсетті. Тоғыз жасынан бастап, тәлімгерлерінің сынақ көзімен ол сот талқылауына және сот шешімдерін шығаруға қатысты. 15 жасында Төле судья-бидің тәуелсіз жолына түседі. Сынақтан сәтті өтіп, «ақсақалдар-данышпандар» Аккредитациясының бір түрі, олардың «батасын» алады — бата. Ол, атап айтқанда, даладағы әйгілі ғалым-ақсақал, жүз жасар Анет бабпен осындай сынақтан өтті. Бата-дала билігінің «батасы» — бұл юым-Жырымның бір түрі, ол жас жігітті бидің мойындауы және оның болашаққа нұсқауы ретінде қызмет етеді. Көрнекті зерттеуші Н. Төреқұловтың жазбаларына сәйкес, Анет-баба жас Төле биден өзінің өмірлік ұстанымын қысқаша тұжырымдауды сұрады және Төле би: «Саяқ Жүргенбай жейді. Ынтымағы, бірлігі мықты елді жауа иә, дәу да Әли алмайды» — «жалғызбасты адам жалғыздықтың құрбаны болады, халық егер ол рухани және біртұтас

болса, оның алдындағы кез келген жау дәрменсіз». Жетілген жылдары Төле би өзі туралы: «хан көзі жетпес қайғысын қашықты жатын көремін. Екі ел егес болғанда ел басынқосар төремін». — «Ханға қол жетпейтін халықтық қайғы, мен алыстан сезіндім, ал үлкен қақтығыстар бейбітшілікке әкелді». Аға жүздің «төбе би» атағына кейде «батыр» — батыр-жауынгер атағы қосылды. Бір уақытта, он жылдан астам уақыт бойы ол Ташкентті басқарды. Сол кездегі ресми есептердің бірінде Ташкентте Төле бидің «ханды көбірек иесі құрметтейтіні» айтылған.

Қазыбек би Қаракесек руынан (арғын тайпасы) шыққан, қазақ тарихына «ғасырдың үш заң шығарушысы мен пайғамбарының» бірі ретінде енген, өзінің ықпалы мен қызметі арқылы XVII және XVIII ғасырлар тоғысындағы қазақтардың қиын тағдырында ерекше рөл атқарған. Ақылға қонымды аңыз бойынша, ұлының дүниеге келуінде қызғанышты ақыл-ойы мен көріпкелдік сыйы бар анасы Токмейл: «Адалдан Боларсың, тіліңнен Боларсың кәсіпің» — «тағдыр саған адал болу үшін жазылған және адалдық сен үшін игілікке айналады, ал сыйлық трибуна сенің кәсібің болады» деп айтқан!

Қазыбек дәстүрлі далалық мәдени ортада өсіп, тәрбиеленді, оған дарынды бала ретінде қарады: оны құндылық адамгершілік қағидаттарын ұстанатын қоғам қайраткерлері етіп дайындады, халықтың ауызша рухани байлығын және атақты билердің мұрасын, шешендік негіздері мен техникасын, даналық сабақтарын игеруді үйретті. Орта жүздегі Қазыбек би, аға жүздегі Төле би сияқты, «ең күшті» болып саналды. 1763 жылға қатысты орыс өкілінің бір ресми баяндамасында Қазыбек бидің «орта Ордада Әбілмәмбет ханның өзі де, Абылай да, басқа ұлыстар да құрметке ие болады, сұлтандар, асыл старшиналар кез-келген кеңеске әрдайым және жыл сайын дерлік келеді және оның келісімінсіз асыл ештеңе қабылдамайды» делінген.

Аты-жөні мен даңқы Кіші жүздің ата-баба территориясынан әлдеқайда асып кеткен Әйтеке би өз дәуірінде аңызға айналды. Оның туған күндері мен қайтыс болған жерлері шамамен 56 жыл өмір сүрді деп есептеледі. Зерттеуші М. Исламғалиевтің айтуынша, ол Самарқанд маңындағы

Нұрата-тау маңындағы отбасылық қоймада жерленген. Әйтеке бидің Төле би мен Қазыбек бидің замандасы болғаны, олармен бірге XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ халқының «думаларының үш билеушісі» кагортына кіргені белгілі. Ол олардан сәл жас еді, ал жүз дәрежесі бойынша жас еді (Кіші жүз), бірақ олардың ұлттық мүдделері үшін бірлескен қызметтегі лайықты замандасы.

Кіші жүздің Төртқара рулық бірлестігі, оған Әйтеке би тиесілі болды, Кіші жүздің бірқатар қазақ руларының едәуір бөлігі сияқты, меншікті билік үшін тоқтаусыз күреске байланысты, көбінесе билеуші әулеттердің ұрпақтары арасындағы соғыстарға ұласып, оңтүстікке қарай жылжып, ұзақ уақыт бойы көшпенділерімен осы кеңістікті алып жатты. Әдебиетте Әйтеке би өмірінің көп бөлігін Сырдария мен Амудария өзендерінің оңтүстігіндегі дала кеңістігінде, Бұхара, Самарқанд, Үргенш орталықтары бар Тұран мемлекеттік құрылымдарының иелігінде өткізді деген пікір айтылды. Әйтеке бидің тікелей ата-бабалары далада танымал болған. Сонымен, оның ата-бабасы Ораз би (1299-1385) Самарқандты өзінің астанасы еткен Тұран мемлекетінің негізін қалаушы Тимур ханның ең жақын кеңесшілерінің бірі болды. Тимур хан мен Ұлықбектен кейін Самарқандтың үшінші белгілі билеушісі болып саналған Жалантос Әйтеке бидің атасы болған.

Әйтеке өз заманына жан — жақты білім алып, әйгілі Ұлықбек медресесінде оқып, оны сәтті бітіріп, бірқатар шығыс тілдерін-араб, парсы және түркі тілдерін меңгерген. Бес жасынан бастап ол әйгілі Алтын бидің жанында және Жалантос билеушісінің отбасында оқыды. Ол әйгілі Самарқанд мұсылман храмдарының ішкі безендірілу өнерімен және Тимур, Ұлықбек және Жалантос мемлекетінің құрылымымен айналысады. Ол шетелдік елшілердің, соның ішінде алыс шетелдердің қабылдауларына қатысады. Қазақ билері даналығының қазынасын, әйгілі ата-бабалардың шәкірттері мен дәстүрлерімен үйлескен шешендік өнерін игеру Әйтеке биге ерте даңқ әкелді. Оған рулар мен ауылдық бірлестіктердің үлкен және кіші, жақын және алыс билеушілері халықтың бейбіт өмірін бұзатын өткір және ескі қақтығыстар мен дауларды шешу

үшін жүгінеді. Кеңес алу үшін оған мемлекет қайраткерлері, әскери басшылар жүгінеді. Ол дала заңдарының аудармашысы болды.

Қорытынды

Үш бидің ел тыныштығы, оның бақытты келешегі, тәуелсіздігі үшін қауіп-қатерді елемей, бастарын бәйгеге тіккен осы шынайы отаншыл сезімі, ынтымақ- бірлігі басқалаларға да ықпал етіп, қазақ халқын бір мақсатқа жұмылдыра түскен. Бүгінгі бақытты өміріміз осындай бабалар арқасы екенін түсініп, үш биіміздей ұлыларды, елім деп еңіреген батырларымызды ұрпақ ешқашан ұмытпауы қажет деп білемін. Үш биге қойылған мүсін ұрпағының оларға деген құрметінің бір белгісі деп түсінемін. Қазіргі кезде әлемдегі дамыған елдердің көпшілігі медиация тәсілімен дау-шарларды шешудің оңтайлы тәжірибесін қалыптастырған. Елімізде де судьялар мен медиаторлардың әділ төреліктің туын жоғары ұстап, халықтың алғысына бөленіп жүргенін көріп жүрміз. Жас судьялар заңды жетік білумен қатар, аттары аңыз болған билердің тапқырлығын, шешендігін, турашылдығын жетік біліп, тарихты оқып үйренсе, кәсіби біліктілігі жоғарылай түсер еді. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауда еліміздің әлемдегі 30 дамыған елдің қатарына кіру стратегиясы ұсынылды, ұлттық идеямыз – Мәңгілік Ел болып белгіленді. Ата-бабаларымыздың мыңдаған жылдар бойғы асыл арманы ақиқатқа айналды. Экономикалық реформалармен қатар сот-құқықтық реформалар да қарқынды жүргізіліп келеді. Қазақстан Республикасы судьяларының VI съезінде Мемлекет басшысы жұртшылықтың сотқа қолжетімділігін, сот жұмысының ашықтығы мен жариялылығын одан әрі жетілдіруге бағытталған жұмыстарды жандандыруға тапсырмалар берді. Қазақстанның тұғыры берік, қадамы нық болсын десек, өткен тарихымызды бүгінгі күннің құндылықтарымен сабақтастырудың мән-маңызы, тәлім-тәрбиесі айрықша дер едік. Соның бірі шешендіктің, ел басқарудың алтын діңгегі саналатын билер өнегесі екені айдан анық.

Пайданылған әдебиеттер:

1. Қыдыршаев, А. www.qasym.kz 2. Төреқұл,
2. Н. Даланың дара ділмарлары.— Алматы — «Қазақстан»-2006 3.
3. Адамбаев, Б. Жарқымбекова Т. Ел аузынан.— Алматы-
«Жазушы»-1989 4.
4. Әбілқасов, Ғ.М. Тіл мен мәдениет. (Оқу құралы) —
5. Қарағанды: ҚарМТУ баспасы 2013-118
6. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. — Алматы: ДАЙК ПРЕСС, 2007. —
289-б.
7. Адамбаев Б. Қазақ шешендері. — Алматы: Білім, 2008. — 7-б.
8. Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. Шешендік сөздердің
дискурсы. — Алматы: Арыс,
9. Кәкішев Т. Билер сөзі. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1992. — 11-
б.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.